

Kéri Katalin

egyetemi tanár, PTE BTK

A kínai neveléstörténet hazai bemutatása a reformkortól a 20. század elejéig

A neveléstörténet művelői annak születésétől, formálódásától, a 18–19. század fordulójától kezdve érdeklődéssel fordultak saját népük, országuk nevelési múltja mellett az egyetemes neveléstörténet felé is. Az európai (nyugati) neveléstörténet-írásban a kezdetektől mindmáig meghatározó volt magának a kontinens múltjának a tanulmányozása, jóllehet más országok mellett éppen hazánkban is láthatunk példát a szélesebb nemzetközi kitekítésre, első neveléstörténészeink közül például Garamszegi Lubrich Ágost, Fináczy Ernő munkáiban. Ugyanakkor elmondhatjuk, hogy a nyugati világban kialakított egyetemes neveléstörténeti kánonba máig alig-alig kerültek a nem európai („nem-nyugati”) pedagógiai múltból örökölt ismeretek, és ha igen, akkor azok leginkább az ókori államalakulatokra vonatkoznak. Későbbi történelmi korszakok nevelésügyi, nevelésfilozófiai fejleményeiről csak szórványos, nem ritkán hibás és hiányos információk kerültek a tankönyvekbe, lexikonokba, és egyes területek (például Latin-Amerika, Japán vagy Afrika) neveléstörténetének bemutatása gyakran hiányzik.

Bevezetés

Tanulmányunkban néhány jellemző forrás segítségével bemutatjuk azt, hogy a 19. század első felétől a 20. század közepéig Magyarországon milyen leírások és elemzések születtek a kínai nevelés történetéről. Forrásgyűjtésünk során tanulmányoztuk a kor több kiemelkedő pedagógiai sajtótermékét (például az 1868-ban indult *Néptanítók Lapját*, az MTA 1892-től kiadott *Magyar Paedagogia* című folyóiratát), továbbá az időszak más havi- vagy hetilapjait (például a *Tudománytár* című lapot, a *Vasárnapi Újságot*, a *Budapesti Szemlét*). Áttekintettük a dualizmus-kor meghatározó, egyetemi tankönyvként is használt neveléstörténeti kézikönyveit (kiemelten is Lubrich Ágost, Fináczy Ernő munkáit), és néhány, kifejezetten a kínai nevelés történetéről szóló – ma már többnyire nehezen hozzáférhető – nyomtatott kútfőt. A teljesség igénye nélkül, adatainkat pontosítandó, vizsgálat alá vontunk egyes olyan, a 19. század végétől folyamatosan keletkező útleírásokat is, amelyek szerzői kínai útjuk során az ottani pedagógiai eszményekről, gyereknevelési szokásokról, iskoláztatásról, a kínai tudományosság eredményeiről is írtak.

A Kína-kutatások története és jelene dióhéjban

Az európaiak közül a missziós munkára Kínába érkező katolikusok, főként a jezsuiták voltak az elsők, akik a 17–18. században az első összefoglalásokat készítették a hatalmas birodalomról (*Vasziljev*, 1977, 10. o.). Vasziljev, a Kína-kutatások történetének kiváló ismerője magyarul is megjelent munkájában a vizsgálódásokat tematizálta és periódusokra osztotta. Az első szakaszban a sinológia kialakulását segítő adatgyűjtés, a források (sokszor közvetett úton készült fordításra alapozott) tanulmányozása volt jellemző. Mindebben nem csupán a nyugati, hanem például a pravoszláv orosz térítők is fontos munkát végeztek. A forráskutatás második szakasza Vasziljev (1977, 16–17. o.) szerint a 19. század közepétől a 20. század elejéig húzódott, a harmadik korszak pedig az 1920-as évektől kezdődött. Az orosz kutató már műve 1970-ben történt moszkvai kiadásában jelezte, hogy az amerikai és európai sinológiai kutatások mellett milyen fontosak maguk a kínai, illetve a japán területen folyó tudományos vizsgálódások. Az egyik legfontosabb, Kínán kívüli kutatási helyszín mindig is Japán volt. Az ország ma, a 21. század elején is az egyik legkiemelkedőbb Kína-kutatási központ; ezt alátámasztandó a japán sinológia eredményeit közlétező internetes honlapok tartalmát tekintette át és elemezte a közelmúltban a hongkongi Ka Wai Fan (2003). Napjainkban számos más olyan folyóirat és virtuális oldal is létezik, amelyeken a világ tudósai közzéteszik Kínával kapcsolatos kutatási eredményeiket (ld. pl. *Ka Wai Fan*, é. n.; *Elman*, é. n.). A Kína-kutatás nyomtatásban kiadott produktumainak számával kapcsolatban Vasziljev (1977, 19. o.) már négy évtizeddel ezelőtt azt írta, hogy a forrásfordítások mellett „sok ezer komoly tudományos tanulmány, összefoglalás, a kínai történelem és kultúra egyes konkrét kérdéseiről írott több tízezer folyóirat-közlemény és kisebb munka” jelent meg. Mára ezeknek a mennyisége tetemesen növekedett, elérésük pedig a világháló nyújtotta lehetőségek miatt könnyebbé vált.

Magyarország Ázsia-utazói, tudósai és műfordítói az elmúlt két évszázadban szintén fontos eredményeket értek el a gazdag kínai kultúra történeti, irodalmi, (vallás)filozófiai, gazdasági, művészeti és politikai sajátosságainak feltárásában, megismerésében, azok nyugati világban való közzétételében.¹ A hazai Kína-kutatás 19. századi formálódása idején egyik igen fontos oka volt a magyarság eredettörténetének kutatására való régi törekvés. Míg a 18. század végéig leginkább nyugati forrásokon át ismerkedtek elődeink Kínával, a 19. században előtérbe léptek a közvetlen tapasztalatokon nyugvó, utazásokkal és olykor nyelvismerettel is megalapozott Kína-bemutatók és tudományos kutatások. Kőrösi Csoma Sándor ugyan tervei ellenére nem jutott el Kínába, ám kétségkívül felkeltette a figyelmet a terület iránt. A 19. század végén gróf Széchenyi Béla 1877–1880 között tett kelet-ázsiai expedíciója volt az első, igazán jelentős olyan magyar vállalkozás, amely Kínát is érintette. Ennek nyomán, majd ezt követően a század végén és a 20. század elején mind nagyobb számban újságcikkek, útikönyvek, tudományos igényű írások készültek a hatalmas birodalomról, például az a kiemelkedő munka, amelyben Lóczy Lajos (1886) összegezte – az expedíció eredményein kívül igen gazdag hazai és külföldi szakirodalomra is támaszkodva – Kína természet- és társadalomföldrajzának jellemzőit. Ez volt az az időszak, amikor az első kínaiak is eljutottak Magyarországra, köztük az 1898-ban elbukott kínai reformmozgalom emigrációban lévő vezetője, Kang Youwei is (*Utunk Keletről...*, é. n.). A századforduló után indult többször is útnak legnagyobb magyar Belső-Ázsia kutatónk, Stein Aurél (ld. *Ferenczy*, 1991), aki számos műben számolt be kínai kutatásairól, tapasztalatairól (ld. pl.: *Stein*, 1934).

A budapesti Pázmány Egyetemen az 1920-as évektől kezdődtek sinológiai kutatások a Keletázsiai Nyelvek és Irodalmak Tanszékén, és ugyanítt neves orientalistánk, Ligeti Lajos szervezte meg a sinológusok képzését az 1940-es években (*Utunk Keletről...*, é. n.). Miként azt Salát Gergely (2009) egy 2009-es konferencián tartott előadásában össze-

foglalta, hazánkban 1949-ben indult meg a „nemzetközi szintű Kína-kutatás és a kínai nyelv szervezett oktatása”, és az ELTE-n azóta működik kínai szak. Újabban több más helyszínen is lehetőség van a nyelv tanulására, és az ELTE-n létesült Konfuciusz Intézet mellett más helyeken is folynak Kínával kapcsolatos kutatások. Ugyancsak a 2009-es konferencián Csongor Barnabás a kínai szépirodalmi művek magyar műfordításainak hat évtizedes, kiváló eredményeiről tartott összefoglaló áttekintést. Mohr Richárd (2008, 2. o.) ugyanakkor egy írásában kiemelte, hogy az 1949-ben indult kulturális kapcsolatok jelentősen megtorpantak a kínai kulturális forradalom (1966–76) alatt.

Kína iránt az elmúlt években hazánkban is tapasztalható megélnékült érdeklődés nyilvánvalóan összefügg a hatalmas ország gazdasági-világpolitikai jelentőségének széleskörű felismerésével. Inotai András és Juhász Ottó (2009) könyve, *A változó Kína*² a legfrissebb kutatási eredményeket mutatja be.

A kínai nevelés története a nyugati neveléstörténet-írásban

A kínai nevelés történetének, egészen pontosan annak ókori jellemzőinek az ábrázolása már a 19. századi nyugati neveléstörténet-írásban is megtalálható volt. Ennek háttér-okai között fontos kiemelni, hogy a történettudomány mellett a filozófiához, etikához, vallástörténethez is szorosan kapcsolódó fiatal pedagógiai tudományterület születése, formálódása éppen azokra az évtizedekre tehető, amikor Európában és Amerikában a sinológia már számos eredményt tudott felmutatni³, és a kínai művelődés történetével kapcsolatos források részben vagy egészében, jobb-rosszabb fordításokban európai nyelveken is hozzáférhetőek voltak.⁴ Az ázsiai országba utazók leírásai is időről időre felkeltették az érdeklődést a kínai múlt, az ottani kulturális értékek iránt. Különböző politikai-hadi események (mint például az 1894–95-ös japán-kínai háború, a boxer-lázadás, a kínai császárság összeomlása) szintén erősítették a terület alaposabb megismerésének igényét, miként ez például a korabeli hazai sajtóban is jól megfigyelhető. Vámbéry Ármin (pl. 1901), Vay. A. Péter (1904) és mások írásaikban nem szorítottak Kína jelenbeli bemutatására, hanem eszmefuttatásaikat bőven megtűzdelték a régi kínai kultúráról (benne a nevelési eszményekről, iskoláztatásról) gyűjtött információkkal.

Az első nyugati neveléstörténeti könyvekben és pedagógiai szaklapokban tehát a 19. századtól megjelentek egyes „keleti” kultúrák (Kína, India, Japán, Egyiptom, Perzsia), ám a szerzők leginkább azok ókori neveléstörténetének bemutatására szorítottak. A 20. század elejétől mind több nyugati szerző foglalta össze a kínai oktatásügy modernizálására tett törekvések előzményeit. A nyugati írásművek között nem kevés olyan, a keresztény nevelés kínai meghonosításáról szóló könyvet is találunk, amelyek valójában nem a hagyományos kínai, hanem a területre átplántált nyugati nevelés történetéről szólnak (ld. pl.: *Christian Education...*, 1922). Ehhez kapcsolódó adatokat gyakran tartalmaznak egyes misszionáriusok élettörténetét bemutató művek is (ld. pl.: *Horváth*, 1939). Kiemelhetők továbbá olyan kötetek, amelyek a kínai nevelésnek csupán valamely területét mutatták be, Cyrus Peake (1932) például a későbbi évtizedekben még oly sokszor visszaköszönő tématerület, az oktatásügy és a nacionalizmus összefüggéseit tárta fel 1932-ben. Több szakmunkában is kiemelt téma volt a nőoktatás, erre példa Margarete Ernestine Burton (1911) illusztrált könyve, a *Nőnevelés Kínában (The Education of Women in China)* című kötet. Ugyanő *Nőnevelés Japánban* címmel is írt könyvet, továbbá elkészítette a *Híres nők a modern Kínában (Notable Women in Modern China)*⁵ című könyvet. Szintén a lányok neveléséről készített összefoglaló munkát 1919-ben az ugyancsak amerikai szerző, Ida Belle Lewis (1919).

A kínai neveléstörténetről írott művekről – a kezdeti időktől a legújabb évtizedekig terjedően – számos bibliográfia készült. Az egyik legteljesebbet Franklin Parker (1986) állí-

totta össze. A témáról készített máig legterjedelmesebb, Kínában kiadott mű Mao Lirui és Shen Guanqun (1989) hat kötetes műve. A Kínai Népköztársaság neveléstörténetének eseményeit Jin Tiekuan (1995) foglalta össze három kötetben. Az európai érdeklődő számára azonban ezek a legtöbb esetben nem hozzáférhetők, éppen ezért nagy jelentőségűek azok a nyugati munkák (*Lanxin* és *Xiaodong*, 2000; *Reagan*, 2005), amelyek – ha röviden is – valamely európai nyelven, amerikai vagy kontinensünkön található kiadónál megjelenve szólnak a kínai nevelés történetéről.

A kínai nevelés történetének bemutatása Magyarországon a 19. század elejétől

Adatok a sajtócikkekben

A kínai nevelés és művelődés történetét bemutató szórvány-információk a reformkortól jól nyomon követhetők a magyarországi sajtóban. Ebben az időszakban a hazai lapokban Kínáról közölt adatokat jellemzően külföldi (főként angol, német és francia) szerzők műveiből emelték át. A *Tudománytár* című folyóirat például 1838-ban közölt egy, a korabeli Kína-felfogást jól tükröző cikket Szenczy Imre (1838) tollából, mely valójában fordítás: Le Petit (1836) könyve alapján, az eredetileg 500 oldalnál is bővebb terjedelmű könyv Kínáról szóló (az eredeti műben a 40. és 70. oldal között található⁶) részeit szó szerinti átültetésben közölte Szenczy. Kínát és más ázsiai országokat is folyamatosan állatokhoz (teknősbéka, sárkány stb.) hasonlítva, a klasszikus könyvekből idézve mutatja be a szerző az ország történelmét, kiemelve az „örökös helybentespedést, ezen büszke meghittséget, ezen elszigetelést minden más nemzetektől...” (*Szenczy*, 1838, 38. o.). Le Petit nyomán Szenczy kiemelte, hogy valamennyi európai hittérítő, Kína-kutató tudós vagy politikus törekvései dacára Kína nem változott, „a’ józan ’s az idővel haladó műveltség iránt siket maradt; e’ mai napig magát a’ földi boldogság’ öröktől ehatározott általános örökösének véli, és széles e’ világ’ minden uralkodóját valamely középkor előtti orv- és rémlovagként csak úgy tekinti, mint *rendülhetlen alaphatalmának* bitorló használatát, mint özönviz előtti dynastiája’ régiesen négyszögített tábláján mozogható sakkbábokat. Ime’ China’ története, China’ vallása, China’ esztelensége.” (*Szenczy*, 1838, 39. o.; v. ö.: *Le Petit*, 1836, 46. o.) Konfuciusz (ahogyan Szenczy írja: Khung-Fu-Dsy) a Le Petit-féle könyvből (*Le Petit*, 1836, 47. o.) átvett megítélés szerint szemfényvesztésekkel foglalkozó csillagiós volt... Le Petit írt arról, hogy milyen fontos pozíciókat töltenek be Kínában a tudományokhoz értő emberek, és hogy hogyan válogatódnak ki. Ugyanakkor újra meg újra kiemelte az alábbihoz hasonló, a kínai hagyományokon nyugvó ismeretekkel kapcsolatos véleményét: „Igy tesped a’ tudományosság, mint a’ középkorbeli balladákban a’ fogoly herczegnő betegen, ’s ásitva tornyok, falak és sánczok mögött, puha vánkosokon várva a’ bátor apródot, ki öt mennyig erő Jákob lajtorján kiváltságos kérőji’ rajjától megszabadítsa. De itt nem jön szabadulás, mert a’ legfőbb unalomig hosszadalmas, ’s örökké ugyanazon nászruhán dolgozó Penelope’ vágyférjei a’ mandarinok, a’ hagyományos literatura’ főtisztjei ’s ügyvédei.” (*Szenczy*, 1838, 44. o.; v. ö.: *Le Petit*, 1836, 56. o.) Ezt követően – elismerve a selyem- és porcelánkészítés és az ércfeldolgozás eredményeit – Le Petit lekicsinylőn, gúnyosan írt a különböző kínai tudományokról. A férfiak és nők öltözködését és viselkedését is neveltségessé tevő írás Kína különös költői képpel való ábrázolásával ért véget: „Csak beteljesedik itt is a’ régi közmondás: az igen okos gyermek mint ifjoncz hal el, vagy ember’ korában butul el. A’ gyermekese olly soká fekszik pályáiban, míg valamely különös jegőczedés (chrystallisatio) által természetes mumiává nem lesz.” (*Szenczy*, 1838, 47. o.; vö.: *Le Petit*, 1836, 56. o.)

A század második felében jól érzékelhetően növekedett a Kínáról szóló nyomtatott művek és műrészletek száma hazánkban is. A *Budapesti Szemle* című folyóirat megjelenésétől kezdve többször is közölt tanulmányokat ázsiai országokról, gyakorta érintve azok nevelés- és művelődésügyét, illetve történetüket. 1858-ban Csengery Antal (1858)⁷ tollából jelent meg egy olyan átfogó tanulmány, amely első részében Kína és India művelődéstörténetét mutatta be. A Kínáról szóló rész a korszakban szokatlan megállapítással indul: „A chinai az egyedül mivelte nép a színes emberiségben.” (Csengery, 1858, 3. o.) Ezt a mondatot azonban a szerző – a Kínával foglalkozó kortársai többségéhez hasonlóan – azzal folytatta, hogy az ázsiai ország műveltsége viszont „sajátságosan kifejtett”, aminek oka az, hogy a nyugati népektől Kína elzárkózott. Ebből az elzárkózásból „következett egyszersmind, hogy míg a nyugoti, főleg európai népek, érintkezésben az összes emberiséggel, mely folyvást fejlődik és halad előre, a műveltség magasabb fokára emelkedtek: China a műveltségnek csaknem azon fokán van jelenleg, mint ezred év előtt találták az arabok. Megkövült mintegy régi szokásaiban, elmaradt avult bölcseségével, mert mások tapasztalásait nem akarta hasznára fordítani; egyoldalú, félszeg lón műveltsége, mint azon emberé, ki csak elvétve fordul meg társaságokban.” (Csengery, 1858, 4. o.; vö. pl.: Szenczy, 1838)

Ezt követően Csengery sorra vette a kínai vallás, az irodalom és a művészetek jellemzőit. Előbbit „a legvastagabb természetimádás” kifejezéssel illette, kiemelve, hogy Kínában még az erkölcsiség elvei is a természet törvényeivel állnak összekötöttesben, és nem értik sem a lélek halhatatlanságáról, sem annak szabadságáról szóló tanításokat (Csengery, 1858, 5. o.). Több helyen utalt írásművében Konfuciuszra (Kong-fu-cse néven), és a kínai világnézettel kapcsolatos megállapításait Wuttke⁸ (1852–53) művére alapozta. Kiemelte, hogy a konfuciuszi művek jelentik régtől fogva a tanulás tartalmát, a nemzeti irodalom alapját, és képezik a vizsgarendszer lényegét is. Leszögezte, hogy „sehol sem áll nagyobb tiszteletben a tudomány, attól függ Chinában az ember értéke” (Csengery, 1858, 7. o.). Ugyanakkor kiemelte, hogy különbség van a „tudákosság” és a valódi bölcsesség, az elmélet és a gyakorlat között, és „a chinaiak tudományos életét, számos iskolái mellett, sem hasonlíthatjuk az európaihoz, növelésük nem a lélek összes tehetőségeit törekszik öszhangzó önmunkásságra kifejteni; elhanyagolják a képzelő és ítélő tehetőséget; csak az emlékezetet terhelik a régi tudákosság száraz adataival. [...] Míden újítás, szabadgondolkodás tiltva van és sokképpen akadályozva.” (Csengery, 1858, 7. o.)

A tudományok elmarasztaló bemutatása mellett Csengery (1858, 8. o.) – szintén több kortársához hasonlóan – lekicsinylő leírást adott a kínai nyelvről is, és azt, valamint a kínai írást is a „gyermekkor”, az „értelmi kiskorúság” fejleményének tartotta. (Ennél a témánál Csengery szintén a már idézett Wuttke művére és Gützlaff⁹ történeti művére¹⁰ hivatkozott.) Más szerzőkhöz hasonlóan elismeréssel tért ki a kínai találmányokra. A kínaiak földrajzi ismereteiről¹¹ viszont lesújtóan vélekedett, csakúgy, mint az ottani zenéről, költészetről, festészetről.

A gyermekszemléletről értekezve Csengery (1858, 15. o.) azt írta, hogy a kínaiak a fiúgyermeknek sokkal jobban örülnek, sőt, ahogyan fogalmazott: „az atyai korlátlan hatalmat mi sem mutatja inkább, mint azon vétkes szokás, mely a túlnépesedés nyomora következtében az újabb időkben divatba jött, miszerint a gyermekeket ki szokták tenni. Nagy városokban lelenczházak építése által igyekszik a kormány e bajon segíteni.”

A *Vasárnapi Újság* című, korabeli képes hetilap külföldi országokról szóló beszámolóí között is évtizedeken át gyakran szerepelt Kína; ott járt magyar utazók tollából éppúgy születtek beszámolók, mint külföldi művek alapján készített (gyakran jelentősen rövidített) ismertetések. 1855-ben *A nagyvilág népei* című sorozat V–VII. részét szentelte a cikkíró, bizonyos Hegedűs (1855a, 1855b, 1855c), Kína bemutatásának. Ezen cikksorozatnak, mely kiterjedt az ország földrajzi és népleleti ismertetésére is, csupán néhány sora szólt a kínai műveltségről, az ottani tudományos törekvésekről, ezek viszont egybe-

vágnak más korabeli szerzők megállapításaival. A cikkíró kiemelte, hogy a kínai tudósok a három közül legtekintélyesebb 'liang' rendhez tartoznak, az azon belül található négy csoport közül a legmagasabban állnak. Szerinte a tudósok „az egész földön sehol sem részesülnek oly kiváló tiszteletben, mint épen a Csin birodalomban, mert tudomány által, de csakis ezáltal lehet az állam legfényesebb hivatalaira szert tenni s a legmagasabb állásra emelkedni” (*Hegeđius*, 1855a, 376. o.).

1868-ban a lap többször közölt levélrészleteket Bethlen Ödön (1868) tollából, aki a trieszti tengerészeti akadémia elvégzése után egy kereskedelmi hajóra került gyakornoknak, és utazásai során eljutott Kínába is. Jóllehet az ottani nevelésügyről nem írt, cikkében szerepelt az a régi kínai gyerekneveléssel, pontosabban gyermekszemlélettel kapcsolatos információ, amely több más korabeli forrásban is megjelenik: „China némely részében, természetesen oly vidékeken, hová az európai civilizáció még kevésbé vagy semmiképp se jutott el, uralkodik azon szokás, hogy szülék nő-magzatjaikat megölik, mit nem tekintenek nagy bűnnek s a törvény sem bünteti szigoruan. Más anyák ártatlan nőmagzataikat az utra kiteszik, s ezért van minden nagyobb városban lelenczházuk, melyekben egy gyermeket sem lehet látni.” (*Bethlen*, 1868, 607. o.)

1873-ban a *Vasárnapi Újság* a kínai vizsgarendszerről közölt egy metszet-rajzzal ellátott cikket, Sámi Lajos (1873) tollából. Az írás a több más hazai és külföldi neveléstörténeti munkában is említett legfelsőbb, birodalmi szintű vizsgák rendjéről adott ismeretterjesztő áttekintést, kiemelve, hogy azok célja a legmagasabb pozíciókat betöltő állami tisztségviselők kiválogatása. A szerző kiemelte, hogy a főként bölcséleti (Konfuciusz műveinek ismeretén nyugodó) vizsgán olyan nehéz sikeresen megfelelni, hogy nem ritka az ősz fejjel is vizsgára jelentkező férfiak látványa. (A cikkhez kapcsolt képen is egy idősebb vizsgázó látható.) A vizsgamódszert Sámi (1873, 492. o.) „a lehető legpogányabb”-nak nevezte, és részletesen leírta, hogy a három napig tartó, három szakaszra bontott megmérettetésen miként is kell helytállniuk a jelentkezőknek: „A pályázó három nap és három éjjel az írásbeli dolgozatok elkészítésére van utalva; ez idő alatt bezárják egy kis czellába és a külvilággal közlekednie teljességgel nem szabad. Itt kell értekezést írnia oly tárgyról, melyet csakis azután mondanak meg neki, mikor már be van zárva. Hivatalos bélyeggel ellátott papírt adnak át neki s arra köteles irni értekezését s egész szerencséje jó emlékező tehetségétől függ, melylyel a klasszikus írók bölcs mondatait bemagolta.” Leírta, hogy milyen komolyan vették a vizsgák tisztaságát, és keményen büntették a csalókat, valamint azt is, hogy milyen kalyiba-szerű vizsgafülkébe zárták a pályázókat a megmérettetés időtartamára. Megjegyezte, hogy a kantoni tartományban 7500 ilyen fülke várja a vizsgázókat. Kiemelte azt is Sámi Lajos, hogy a sikeres vizsgát tett férfúkra nem csupán jövedelmező állások, hanem a közösség és későbbi nemzedékek megbecsülése is vár Kínában, nevüket például még az apjuk házában homlokzatán is jelölték egy dicsőség-táblán. A cikk nem közli, hogy szerzője honnan merítette adatait és a lapban közzétett képi anyagot.

A századfordulóhoz közeledve a *Vasárnapi Újság* többször is közölt Kínáról szóló híreket, úti beszámolókat. Ezekben viszont csak ritkán esett szó a nevelésügyről, pláne annak történetéről. 1882-ben Faragó Ödön (1882a) képes útirajzai jelentek meg, és bár a nevelésről ő sem írt, érdekes megállapításokat tett a kínai nyelvről, irodalomról, tudományosságról. Összességében tisztelettel szolt a kínai eredményekről: kiemelte a kínai költészet, a selyemipar, a porcelánkészítés produktumait. A témáról írott jegyzeteit elve-szítve, emlékezetből idézte fel azokat a példákat, amelyeket a „kínai-magyar nyelv-rokonság” alátámasztására gyűjtött. A kínai nyelvről azonban az alábbi, lesújtó véleményt fogalmazta meg: „A khinainak nyelve, szófűzése, igen kezdetleges. Az egész inkább hasonlít a kis gyermekek beszédéhez, a mikor megkísértik gondolataikat először szavak-ba foglalni. Különben e nyelvet művelni, fejleszteni vagy idomítani nehéz is lett volna, a mennyiben ily irányu haladásnál nagy akadály volt és lesz mindig az írása.” (*Faragó*,

1882a, 742. o.) Más kortárs utazókhöz hasonlóan Faragó is kitért a kínai nők sanyarú helyzetére és az ottani sajtó hiányára. Cikkéhez közvetlenül kapcsolódott a Kínában átélt élményeiről írott beszámoló (*Faragó*, 1882b).

Kína neveléstörténete a pedagógiai szakirodalomban

A kínai nevelés történetéről írott első hazai szakmunka ismereteink szerint 1864-ben jelent meg, ekkor adta ki ugyanis a Magyar Tudományos Akadémia Nagy Márton¹² piarista szerzetes *A keleti nevelészet* (Nagy, 1864) című munkáját. Az Akadémia levelező tagja azzal indokolta műve elkészítését, hogy egyrészt a magyarok veletlenszerű származásuk miatt érdeklődnek a címben jelzett téma iránt, másrészt pedig Keleten kelet az egész nevelésügy bölcsője. Mészáros István (é. n.) szerint tanulmánya „az egyik első hazai egyetemes neveléstörténeti hosszmetset”. Műve elején így írt: „Tudva azt, hogy keletről jő a világosság; hogy keleten kel a nap s így a szellem is: tudnunk kell azt is, hogy keleten kezdődik az emberiség története, és történelmi fejlődésének kezdete is.” (Nagy, 1864, 65. o.) Érdekes földrajzi szemlélettel találkozhatunk érvelése elején: szerinte az ázsiai domborzat alakította ki azt a fajta nevelést, amely az európaire is hat, azzal rokon, „s a mi a hegyes részekben történik, az európai élethez tartozik” (Nagy, 1864, 65. o.). Ugyanakkor Afrikát és az ottani kultúrát úgy jellemzi, hogy ott „az iszonyú természetváltozás [...] oly óriásilag rohan az emberi szellemre, miszerént ez zavartan és lenyomva öntudatlanul veti le magát előtte” (Nagy, 1864, 65. o.). Arra a megállapításra jut, hogy „Afrikának csak Egyiptomban van története, de nem afrikai, hanem ázsiai...” (Nagy, 1864, 67. o.)

Az ázsiai népekről azt írta, hogy ott mindenki „kivül-belül conservatív. Legnagyobb szerencséje a nyugalom és az élvezet. A szabad személyiségnek eszméjét és jogát tudja, de el nem ismeri: egyrészt a becsület és a szégyen iránt kevés mélyebb érzéssel bír, mint-hogy saját nagyságát csel és ravaszságba helyezi; másrészt a felsőbbek irányában szolgálai, alábbvalók iránt kényuri.” (Nagy, 1864, 65. o.) Keleten hiányoznak szerinte „az erkölcsiségnek valódi emberi alapjai” (Nagy, 1864, 65. o.). Éppen ezért szerinte az ázsiai nevelés sem más, mint a már meglévő jelek, tanítások memorizálása. Jóllehet elismerte, hogy a nevelésügy, a kultúra létrehozója Kelet, azt a Nyugaton a 19. században általánosan elterjedt véleményt is hozzátette, hogy Ázsia megrekedt a gyermeki fejlettség szintjén: „a kelet egész életében, tehát nevelészetében is a népek bölcsője, a régiség és emberiség gyermekora” (Nagy, 1864, 66. o.).

Az ázsiai országok közül Nagy Márton Kína, India és Perzsia neveléstörténetével foglalkozott, országonként tipizálva a nevelés jellemzőit. Bár egyöntetűen megállapította, hogy e földrészen a nevelés vallásos keretek között létező jelenség, a kínai nevelés családi, az indiai kasztszerű és a perzsiai nemzeti jellegét emelte ki. Már a tanulmány harmadik oldalán megtörténik a keresztény és a „keleti” vallások összehasonlítása: a szerző szerint előbbi esetében a vallás megismeréséből erkölcsös tettek következnek, az utóbbiaknál maga a megismerés csak külsődlegesen megnyilvánuló formásokat eredményez (Nagy, 1864, 67. o.). Az általános bevezetés után Nagy Márton elvégezte az egyes országok nevelésügyének bemutatását.

Kína földrajzi és társadalmi formáival magyarázta azt, hogy a nagy államnak „története az, hogy ne legyen története s ne bírjon történettel” (Nagy, 1864, 68. o.). Az ország esetében azt emelte ki, hogy a nevelés legfőbb célja az erény kialakítása. A birodalom nagy kiterjedésével magyarázható szerinte, hogy a gépiesség és az engedelmesség fontos magatartásforma, ezek kialakításához a népesség kiterjedt körű nevelése szükséges. S bár írása korábbi részében az író megállapította, hogy Ázsiában származástól függő az előrelépés, itt leszögezi, hogy Kínában hosszú-hosszú tanulás kell egy ember előmeneteléhez. „China tehát az iskolák és kísérletek országa, az iskolákban kiképzettek fokoként halad-

nak államszolgálatban fölfelé” (Nagy, 1864, 68. o.). A nevelésügyhöz írt bevezetőjében Nagy Márton a „kínai embert” is jellemezte, a saját korában szokásos módon: külső és belső „általános” tulajdonságai alapján. Ezek között éppúgy megtalálható a sárgás bőrszín, az érzéki élvezetek kedvelésének említése, mint az étkezési szokások és a szelíd, de ravasz jellem kiemelése. A kínai nyelvről és írásról szóló alfejezetben a szerző ezeket ugyanúgy „gyermeki”-nek nevezte, mint magukat az ázsiai társadalmakat. A tudományos életet jellemezve a csillagászatot, az orvoslást, a (természet-)történelmet és a bölcséletet emelte ki, hangsúlyozva azonban, hogy minden kínai (ázsiai) eredmény ellenére az összegyűjtött tapasztalati „anyagnak a földolgozása csak Krisztus születésétől kezdődik” (Nagy, 1864, 71. o.). Bár elismerte, hogy Kína sok találmányt adott a világnak, kiemelte, hogy nem volt ott meg a megfelelő „szellem” a találmányok kiművelésére és elterjesztésére. A kínai festészetet elmarasztalta, mert a festők nem használják a perspektivikus ábrázolásmódot, a zenéjüket pedig összhangzat nélküli lármának tartotta (Nagy, 1864, 71. o.), és nem volt jobb véleménnyel a kínai költészetéről sem.

A kínai vallásról értekezve Nagy Márton (1864, 72. o.) kifejtette, hogy a mindenség egyetemes szabálya az „igazi közép”, amit csakis az emberek vétkei zavarhatnak meg, éppen ezért a legfőbb erények a „csendes élet, a szelíd jóság más emberek iránt, a tűrés, kimélés, engedékenység, engedelmesség, hűség, a rendnek, mint a szabályszerű élethez állandó ragaszkodásnak és mértékletességnek tartozó szeretete”. A szerző hosszabban írt a családi életéről, a házasodási és gyermeknevelési szokásokról. A hazai szakirodalomban ő volt az egyik első olyan tudós, aki a kínai gyermekség-történet témájának hosszabb figyelmet szentelt. Kiemelte a fiú- és leánygyermek nevelése közötti különbségeket, amelyek már a születéstől fogva egyértelműen jelzik a kínai társadalomban, hogy a fiú fontosabb a közösségben.¹³ Nagy Márton (1864, 73–74. o.) írt arról a szokásról, hogy Kínában a fiúk mellé születésükkor a férfias foglalkozások tárgyait helyezik, a leányok mellé pedig a női lét tipikus kellékeit: „az ujjonnan született gyermek, kinek születésénél az ajtó elé nyíl és ív akasztatik, gondosan takartatik be a legjobb kelmébe; a leány, kinek születés jele a szülék ajtaja előtt orsó és fonál, csak rongyokba göngyöltetik. A leánynak cseréppel kell megelégednie, míg a gyermek drágakövel játszik, s ha az apát gyermekei számáról kérdezik, akkor ő csak a fiúkat számlálja.” Kiemelte még a gyerekek szülők iránti tiszteletének fontosságát, illetve az ifjak aggok iránti és a tanulók tanáraik iránti tiszteletének jelentőségét.

A tanulmány gerincét az a rész adja, ahol Nagy Márton a különböző életkori szakaszokhoz, illetve színterekhez kapcsolódó nevelés kínai történetét taglalja. Modernkori kutatási eredményekkel (ld. pl. *Gernet*, 1981, 2001; *Bárdi*, 2007; *Bognár*, 1992) összevetve azt állíthatjuk, hogy az eredeti kínai forrásokat is említő (fordításban használó?) szerző helyesen látta a kínai neveléstörténet időbeni szakaszainak főbb jellemzőit, és világosan rámutatott, hogy egyes jelenségek (például a gyermekek „kitevése”, sorsára hagyása) a régi kínai törvényekkel ellentétesek (Nagy, 1864, 76. o.). (A tanulmány, mely tehát különösen ennél az oktatás- és neveléstörténeti résznél gazdag kínai művek, szerzők, illetve uralkodói dinasztiák említésében, a mai átírás szabályaihoz képest gyakran szinte érthetetlen formában közli a tulajdonneveket és műcímeiket. A szerző egy helyen közli ismeretei forrását, és Fresnel-re hivatkozik.) Nagy Márton sorra vette írásában a különböző kínai iskolatípusokat, kitért a tanfelügyeleti rendszer bemutatására, a tanárokat illető szabályokra. A kínai nevelésügyről összességében megállapított véleménye elmarasztaló a hatalmas ázsiai birodalom szempontjából, a vallás, a művészetek és a tudományok leírásához hasonló módon az oktatási jellemzőkről is ezt közölte: „Hol a szellem oly kevésbé tekinthet a mélybe, mint a chinaiaknál; hol a gépies szellemi működések uralkodnak; hol a kiskorúság annyira megy, hogy gyermekek emancipációja valóságban nem létezik; hol az egyesnek egyéni szabadsága a császárban a mindennek kényuri atyjában elenyésszik; hol a vallásos élet a legkinosb szertartások korlátai által körülö-

edzve van: ott a nevelészet sem mehet túl a mechanizmuson és czeremoniákon.” A gyermeki szabadság hiánya a tanulmány sorai szerint különösen fájó pont volt az akár a hazai gyermektanulmány egyik korai előfutárának is tekinthető Nagy Márton¹⁴ számára. „Itt a mumiává lett emberi gyermek neveltetik, kinek előbb az első elemi iskolázást az ismeret és erkölcsiségben kell megnyernie, s kinek előbb a szellem korlátoltatik, hogy szabad legyen” – írta művében (Nagy, 1864, 82–83. o.). Tanulmánya Kínáról szóló részének végén a szerző Japánt és Tibetet is megemlítette, mint olyan országokat, ahol a nevelés szintén pusztá magolást, örömtelen és szabad alkotási lehetőség nélküli tevékenységet jelent. Fontos kiemelni, hogy az írás gyakorlatilag csakis a konfucianus kínai nevelésről szólt, mégpedig anélkül, hogy erre a tanulmány írója Kung Fu-ce (Nagy, 1864, 83. o.) nevének egyetlen helyen történő említésén kívül határozottan utalt volna.

A 19. század utolsó negyedében hazánkban is elkészültek (alapvetően német mintára) az első nagy, egyetemes neveléstörténeti kézikönyvek, amelyeket az egyetemi pedagógusképzésben tankönyvként is használtak. Ezek közül az első legterjedelmesebb, igazán átfogó mű Garamszegi Lubrich Ágost (1874) három kötetes munkája, *A nevelés történelme* című összeállítás volt. A szerző e mű első, 390 oldal terjedelmű kötetében foglalkozott (10 oldalban) a kínai neveléssel (*Garamszegi Lubrich*, 1874, 8–18. o.). Könyve bevezetőjében a nevelés jellege szerint három nagy csoportra osztotta az ókori kultúrákat: eszerint a kínaiak, perzsák, indiaiak, egyiptomiak esetében a nevelés általános, „substantialis” volt, amin azt értette, hogy az „egyediség az egészbe, ti. a családba, kasztba, államba vesz” (*Garamszegi Lubrich*, 1874, 4. o.). A görögök és rómaiak ellenben az egyediség nevelését, míg Izrael népe az istenuralmi nevelést tűzte célul, „melyben az egyed Istenébe merül” (*Garamszegi Lubrich*, 1874, 4–5. o.). A kínai neveléstörténet leírásánál Lubrich sem nélkülözte azt a szemléletet, hogy Kínában a kultúra, az öntudat még „gyermekkorát” éli. A témáról írott alfejezetet mindvégig erre a gondolatára alapozta, kifejtve, hogy „gyermeknek tarthatjuk a sínait is, kinek jellege, mint azt nyelve s egész élete mutatja, kicsinyes műkészség, mely e nép önző elszigeteltségénél fogva gyermeki önzéskép tűnik föl” (*Garamszegi Lubrich*, 1874, 8. o.). Lekicsinyelte, „gyermekiesnek” tartotta a kínai nyelvet, és kiemelte, hogy az ottani társadalom meghatározó kapcsolata a szülő-gyermek viszony, átvitt értelemben is, hiszen szerinte „magának az államnak is a család teszi fő elvét, úgy, hogy a nép a császár atyasága alatt egy nagy családnak tekinti magát” (*Garamszegi Lubrich*, 1874, 9. o.). Részletesen írt a kínai világképről, Confucius és Mencius tanításairól, a nevelés ’kiao hio’ fogalmával leírható eszményéről, a tanítás tartalmáról, idejéről, a tanítókról, az uralkodók és a nők nevelésének sajátosságairól. (Ez utóbbihoz leginkább a lábzsugorítás szokásának fejtegetését kapcsolta.) Megállapította, hogy a kínai nevelési irodalom igen terjedelmes, de nem nevezte azt valódi bölcséletnek, mert szerinte a kínai bölcsék maguk „sem emelkedtek a világ, istenség és az embernek emberré való nevelése eszméjére, hanem csak erkölcsi tanokat, rendőri és illemtani utasításokat írtak, és a belső ember kialakítása messze távolban maradt” (*Garamszegi Lubrich*, 1874, 16. o.). Bár Lubrich elismerte, hogy Kína a civilizáció bölcsője volt, kiemelte, hogy intézményei három évezrede megkövültek, sem a tudományokban, sem a művészetekben nincs igazi haladás az ókori állapotokhoz képest, amiből következik sommás megállapítása szerint, hogy „Sína népét eleven mumiának mondhatni” (*Garamszegi Lubrich*, 1874, 17. o.).

Fináczy Ernő, a 20. század egyik legkiemelkedőbb neveléstörténésze a század első évtizedeiben kiadott, négy plusz egy kötetes munkában foglalta össze a nevelés történetét. Monumentális művét, melynek elkészítésével a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium bízta meg, „egyetemi vezérfonalnak” szánta, és az – az 1980-as években megjelent reprint kiadásnak köszönhetően – saját korában és azon messze túlmutatóan is nagy hatást gyakorolt a neveléstörténetet kutatókra és tanulóokra egyaránt. Fináczy (1906) műve első, az ókorról szóló kötetében írt a kínai nevelésről.

1907-ben jelent meg Ágner Lajos (1907) könyve, *A kínai nevelés* című önálló munka, amely minden korábbi Magyarországon megjelent műnél alaposabb, forrásrészletekkel alátámasztott áttekintést nyújtott az ázsiai ország neveléstörténetéről. A 69 oldal terjedelmű könyvecske magva valójában egy rövid, a *Bevezetés* címet viselő tanulmány, amelyet a szerző által fordított szemelvények egészítenek ki. Ehhez pedig egy *Függelék* kapcsolódik, melyben egy újabb, a kínai és japán gyermeki viselkedésről szóló tanulmány foglaltatik.

Bár műve kezdő soraiban Ágner (1907, 5. o.) – Lóczy Lajosra (1901) hivatkozva – leszögezte, hogy „a nyugati kultúra az elavult kínai intézmények felett áll”, azt is kiemelte, hogy a kínai nevelésügy minden más nemzet neveléstörténetétől régebbi, a legősibb a világon, és a kínai nemzetet hiba kicsinyelni vagy megvetni. Nemzeti történelmükről kiemelte, hogy az 2–3000 évvel megelőzi a keresztény időszámítást, és hogy az ősrégi kultúra nagy hatással volt másokra, különösen Koreára és Japánra az évezredek során. A régi Kína történelmét Ágner egykori utazók (Marco Polo, Ibn Battúta) írásait felelevenítve tekintette át, és emelkedett szavakkal méltatta tudományos, hajózási és művészeti, irodalmi, illetve könyvnyomtatásban elért eredményeiket. Kiemelt néhány olyan irodalmi hatást is, amelyek esetében Kína művei jelentettek példát európaiaknak, például Voltaire (1755) *L'Orphelin de la Chine* című darabját.

Külön részt szentelt a szerző a kínai vallások és filozófiai irányzatok bemutatásának. Ebben hangsúlyozta, hogy moráljuk alapja a fiúi tisztelet kötelezettsége a szülőkkel szemben, vagyis a 'hiao'. Ahogyan írta: „ez az alapja a családnak, ezen alapszik az ősök kultusza, amely természetisztelettel alkotja a kínaiak tulajdonképeni vallását. A családok egyeteme alkotja a legnagyobb családot, az államot.” (Ágner, 1907, 10. o.) Schmidt szavait idézve fejtette ki, hogy mivel a kemény vizsgarendszeren nyugvó hivatali előmenetel tartalmaz ezen az etikai tanításon, tulajdonképpen (állami szinten) a lojalitáson nyugszik, és hogy a tananyag maga nem más, mint a kanonikus és klasszikus könyvek, valójában „Kína egész államisága pedagógiai karakterrel bír” (Ágner, 1907, 10. o.).

A kínai írásjegyekről szóló ismertetésben a 19. századi hazai művek többségéből már ismert gondolatokkal találkozunk. Ágner Lajos (1907, 11. o.) is úgy gondolta, hogy ősi írása, irodalma ellenére Kína „gyermekkorát élő nemzet”, és az ott élők nyelve és írásmódja „bizonyos bizarrságot mutat”. Konfuciusz (akit Ágner Lajos Kong-tse néven nevez meg) rövid élettörténete követi a nyelvről és írásról szóló ismertetést, kiemelve az ókori birodalom nagy gondolkodójának tanítói tevékenységét és filozófiájának alapvonásait. Nyugati tudósok – például Edkins¹⁵ és Martin¹⁶ – olyan műveit (Edkins, 1871, 15–16. o.)¹⁷ is megemlíttette könyve ezen részében a szerző, akik próbálták táblázatos módon összefoglalt formában az európai olvasók elé tární a kínai nevelésügy alapjául szolgáló konfuciuszi erkölcsant.

Ezt követően Ágner Lajos rátért a kínai nevelésügy történetének legfontosabb (tan) könyveire, nem csupán néhány mondattal, hanem belőlük merített részletekkel is ellátva mondanivalóját. A *Szan-tse-king* (*Háromsoros könyv*) esetében utalt Neuman¹⁸ (1836) fordítására. Emellett kiemelte a kínai elemi oktatásban használt *Sziao-hioh* (*Kicsik tudománya*) című munkát, és a *Ts'ien-tse-wen* (*Ezer írásjegyes szöveg*) címűt, ez utóbbinál utalt a Zottoli¹⁹ által készített fordításra (*Mille litterarum lucubratio*). Említette még a gyermeki kötelességekről szóló könyvet, a *Hiao-kinget*.²⁰ Ennek a könyvnek az ismertetéséhez Ágner Lajos zárójeles jegyzetei tanúbizonysága szerint felhasználta a *The Sacred Books of the East*²¹ című könyvsorozat 3., James Legge (1879) által fordított kötetét, illetve Léon de Rosny²² (*Rosny* és *Confucius*, 1889) francia fordítását. A 18–21. oldal között részleteket közölt a műből, ismételten kiemelve, hogy a régi Kínában ez jelentette az alsófokú nevelés fő tartalmát.

A középszintű iskoláztatásról írva kifejtette, hogy mind az állami, mind pedig a magánintézményekben a Konfuciuszhoz kapcsolódó öt klasszikus, valamint a négy

kanonikus könyv – melyek közül az utolsó Meng-ce (Menciusz) alkotása – képezi a tanulás alapját (Ágner, 1907, 21. o.). Ennek illusztrálására Ágner (1907, 22–24. o.) részleteket közölt a kínai történelemtől tükröt tartó *Su-king*ből, a *Si-king* című *Dalok könyvéből* és a *Li-ki* című rítusgyűjteményből. Ez utóbbi esetében – Plath²³ (1862–1864) korábban írott német nyelvű művére támaszkodva – külön kiemelte a nevelés menetéről írott részeket, azaz a gyermeki és felnőtt életkor szakaszaihoz kötött tanulási tartalmakat, illetve egy újabb alfejezetben a mű gyermeki köteleességekről szóló részleteit. Az újabb idők kínai filozófiai gondolkodói közül a szerző csupán Chu-hit (1130–1200) emelte ki mint a neveléstörténet szempontjából fontos személyt, hiszen e szerző Konfuciusz műveire is írt kommentárjai szerepeltek az állami vizsgák anyagai között (Ágner, 1907, 26. o.).

Ágner Lajos könyvében további részleteket találhatunk a *Csung-jung*²⁴ (*A közép modulatlansága*) című munkából, a *Ta-Hio* (*Nagy tudomány*) és a *Szan-tse-king*²⁵ (*Hármas vagy Trimetrikus könyv*) című szövegekből. A *Ta-Hio* részleteit a szerző helyenként összevetette a klasszikus (latin) tanításokkal és a krisztusi útmutatásokkal, összegző megállapításként hozzátéve a témához, hogy „az egész művecske tele van közhelyekkel, melyek örökigazságai a jó kormányzásnak és a társadalom boldogítására törekvők fáradásainak. Pauthier²⁶ szerint [...] a Ta-Hio gyakorlati elveket ad az egész emberiség boldogítására vonatkozólag.” (Ágner, 1907, 30. o.) Műve eme részében Ágner (1907, 30–31. o.) többször idézte még Pläncknert (1875), aki szerinte pontosította a mű korábbi pontatlan fordításait. Maga a szerző is megkísérelte pontosan visszaadni a *Ta-Hio* jelentését magyar nyelven, *Nagyok tudománya* fordításban.²⁷ Ehhez kapcsolódó jegyzetben közölte azt, hogy a Zottoli-féle latin változat *Magna (adulorum) Scientia*, a Brandt-féle *Grosse Lehre*, a Legge által készített *Great Learning*, a Pläncknernél szereplő *Die erhabene Wissenschaft*, a Pauthier által adott francia kifejezés pedig *Grand Étude* (Ágner, 1907, 32. o.). A *Ta-Hi*öt bemutató fejezet további pontjainál is tapasztalhatjuk ugyanezt, a különböző európai fordítások tartalmi összevetését. Ágner egybevetette továbbá a mű részleteit Lao-ce és Szókratész gondolataival is. Bemutatta még a szintén a négy kanonikus könyvhöz tartozó *Lün jü* című munkát és a Meng-ce (nála: Meng-tse és Mentius) gondolatait tartalmazó írásmű főbb gondolatait is.

A tanítás anyagát áttekintve Ágner Lajos néhány oldalas áttekintést adott – ahogyan ő nevezte: az „exotikus” (Ágner, 1907, 37. o.) – kínai pedagógiáról. Kiemelte, hogy a kínaiaknál a három fő erény egyike a tudás, és hogy éppen ezért a tanulást nagyra becsülik, támogatják. Könyve ezen pontján szólt részletesen a konfuciuszi időktől szinte változatlanul fennálló kínai vizsgarendszerről, kiemelve annak három szintjét, tartalmukat, megszervezésük körülményeit, a megszerezhető fokozatok elnevezését, összevetve ezeket az európai szintekkel (Ágner, 1907, 38–39. o.). Érdekességként említette, hogy egy 1767-es adat szerint az akkori birodalomban mintegy egymillió jelöltje volt a legfelsőbb szintű vizsgának, ám csupán 24701 férfi állta sikerrel a megpróbáltatásokat. Kiemelte azt is, hogy a kínai nevelés régtől fogva és szinte teljesen magániskolákon nyugszik, és csupán a 20. század elejétől jelentek meg bizonyos állami – japán példára leginkább katonai – iskolák (Ágner, 1907, 39–40. o.).

Fináczy (1906) gondolatára utalva Ágner (1907, 40. o.) kifejtette, hogy „a neveléstörténet szempontjából érdekes a kínai nevelés azért is, mert [...] a kínai nevelés példáján ismerjük meg legjobban megmerevedését annak a művelődésnek, melyet szabad elhatározással megállapított magasabb eszményi cél nem vezérel. Csak addig tudott ez a kultúra haladni, míg a pusztá technikai vagy rutinszerű tevékenység fejlesztő hatása eltartott.” Több nyugati szerzőre, a német Schmidre (1884) és Bryanre (1906, 17. o.; Bryanról ld.: Herrick és Herrick, 2003) is utalva Ágner többszörösen is megerősítette, hogy a kínai nevelés (és története) nem egyéb, mint „hagyomány-magoltatás”. Ugyanakkor leszögezte, hogy a kínai nevelés az egyetemes neveléstörténet szempontjából fontos, hiszen az ázsiai országban már jóval az európai iskolaalapítások előtt működtek okta-

tási intézmények. Fejtegette még a tanítás és fegyelmezés módszereit, kiemelve a kínai szemlélettel kapcsolatosan a 'kiao' (tanít) szó írásjegyének példáját, amely egy kézből és botból álló összetett rajz (Ágner, 1907, 42. o.). A japán emelkedést példaként tekintő, megújuló oktatásügyről Ágner – Timothy Richard (1903) művére²⁸ utalva – úgy vélte, hogy még nincs sok eredménye Kínában. A pekingi állami katonaiskoláról azt írta, hogy ott francia, angol, orosz, német, kínai, mongol és mandzsu nyelveken képezik az előkelő származású fiúkat.

Summázatként megállapította, hogy „ez a civilizáció sem zárja ki a haladást. [...] Gyakorlati tudományaik fogyatékosága, a természettudományok merő hiánya jellemzi a kínai intelligenciát, – de idővel a humaniorák mellett bizonyára haladni fognak a gyakorlati tudományok terén is. Ekkor, – bár vallásos és etikai felfogásukból hiányzik a kereszténység miszticizmusa, a nő idealizálása, – s rideg materializmus jellemzi őket, – a jövődjük fényes lesz.” (Ágner, 1907, 46. o.)

Ágner (1907, 47–48. o.) művéhez csatolt egy *Repertorium* című részt, amelyben felsorolta a műve megírásához használt magyar és külföldi háttérodalmakat. Ebben a fentebb már említett Finácsy Ernőn és Lóczy Lajoson kívül utalt Vay Péter (1906) könyvére is, valamint egy saját művére (Ágner, 1906). A lábjegyzetek között szerepeltetett külföldi szerzők mellett számos más, angol, francia és német nyelvű külföldi műre is hivatkozott, összesen harminc kötetre. Ezek között jórészt a keleti filozófiával és irodalommal foglalkozó műveket, illetve forráskiadásokat találunk, de megjelenik több neveléstörténeti munka (pl. Kemp, 1906; Édouard, 1845; Laurie, 1900) is, amelyek bizonyítják, hogy Ágner Lajos igencsak tájékozott volt kora neveléstörténeti és orientalista irodalmában.

A *Repertoriumot* követően pedig *Függelék* címszó alatt tette közzé a *Hiao vagy Kókó. Gyermeki kegyelet a keleti népeknél* (Ágner, 1907, 53–69. o.) című tanulmányát, melyben Kína mellett a japán kultúrát is tárgyalta. Az írás első oldalain Ágner (1907, 55. o.) a tőle megszokott módon, külföldi fordítási eredmények említésével próbálta értelmezni a 'hiao' és a 'li' fogalmát, előbbinél kifejtve, hogy az nem csupán a gyermeki viselkedésben meghatározó, utóbbinál pedig hangsúlyozva, hogy Kínában ez a kifejezés nem csupán „szertartás”-t jelöl, hanem „a morális, politikai és vallásos életet jellemző és átható mindenféle szokás, ceremónia formula, etikett, a külső magatartásnak, udvariasságnak szabályai és alapelvei mind a *li* körébe tartoznak. Jól mondja tehát Mr. Callery²⁹, hogy a ceremóniák a kínai gondolatvilág tükrét képezik.” Külföldi Kína-kutatók véleményére támaszkodva Ágner rámutatott a fogalmak, jelenségek értelmezésének nehézségeire is, arra, hogy gyakran egymásnak teljesen ellentmondó megállapításokat tesznek még azok is, akik pedig hosszú éveket töltöttek az ázsai birodalomban. Összevetette például Yates³⁰ és Legge véleményét: előbbi szerint gyermeki kegyeletről európai értelemben szó sincs Kínában, az ottani fiúk inkább engedetlenek és szófogadatlanok, Legge viszont ennek ellenkezőjét állította. Ágner (1907, 56–67. o.) a *Lün-jü* és a *Csung-jung* című művekből is idéz, és Velics Antal³¹ 'hiao'-val kapcsolatos, a kínai írásjegyek történeti alakulását is tekintetbe vevő fogalomértelmezési kísérletét is közli. Számos, Legge, Rosny és Grube (1902) szövegfordításait magyarul közvetítő részletet is beiktat a tárgyalt kínai műből Ágner Lajos (1907, 59–64. o.). Kiemelte azt is, hogy Meng-ce tanításai szerint nem tesz eleget a hiao követelményeinek az a szülő, akinek nincs gyermeke: a kínaiak szemében a gyermektelenség bűn, a meddőség válóok. Minderről a régi kínai filozófus mellett az újkori kutató, Yates szavait is idézi: „A kínai azt tartja, hogy valamint fát árnyékáért nevelünk, úgy gyermeket nevelünk, hogy öregkorunkban gyámolítónk legyen. A gyermektelenség szegény.” (1907, 64. o.)

Ágner Lajos több részből álló, számtalan kínai műből vett részletet is tartalmazó könyvecskéje az irodalomjegyzék hiányosságai és pontatlanságai ellenére is tükrözi, hogy a szerző témáját illetően széleskörű hazai és külföldi (német, francia, angol és amerikai műveken nyugvó) olvasottsággal rendelkezett. Jóllehet könyvében gyakoriak az ismét-

lések, és nem volt mindig következetes az egyes művek szisztematikus bemutatását illetően, az írás bővelkedik a neveléstörténet vonatkozásában már a kiadás idejében is fontos adalékokban.

A Kína mellett Japánnal (Ágner, 1904, 1905) is behatóan foglalkozó Ágner Lajos írásai a korabeli pedagógiai szaklapokban is feltűntek. 1915-ben jelent meg például egy, a kínai nevelésügyről szóló cikke (Ágner, 1915) a *Magyar Paedagogia* című folyóiratban. Az akkori időszak állapotát a történeti jelenségekkel összefonódva tárgyaló írás a szerző saját ismeretein túl Mackay (1914) akkoriban megjelent könyvére támaszkodott. Történeti bevezetésében Ágner (könyveivel hasonlóan) kifejtette, hogy Kínában a nevelés a legrégebbi ókori időkig visszavezethető, és leírta a konfucianista nevelés legfontosabb jellemzőit, utalva arra, hogy „a konfuciusi pedagógiában nincs vallásoktatás és semmi gondot nem fordítottak az egyéni értelem fejlesztésére. A tanítás és nevelés kimerült az ősi társadalmi és erkölcsi szabályok mechanikus átplántálásában. Valamennyi régi, akár állami, akár magániskola, a legalsó foktól a legmagasabbig (sőt még a szakiskolák is), Konfuciusz etikáján épült fel. Ezekben az iskolákban a hosszú évszázadok alatt szellemtelen, magoltató módszer fejlődött ki...” (Ágner, 1915, 362. o.), jöllehet azt a szerző is elismerte, hogy ez nem Konfuciusz hibája, hiszen ő éppen arról is híres volt, hogy tanítványjaival beszélgetve, „a társalgás szókratészi módszerével”³² tanított. Felsorolta a kínai neveléstörténethez kapcsolódó legfontosabb könyveket (hasonlóan, mint például Fináczy Ernő), és röviden leírta az 1915-ben Magyarországon más művekből is ismert vizsgafokozatokat. Ágner végigvezette, hogy a 20. század elejétől kezdve a kínai kormányzat milyen rendelkezésekkel próbálta korszerűsíteni a hatalmas birodalom oktatásügyét, valójában merőben új, nyugati mintákra is nagyban támaszkodó módon. Ismertette annak az 1908-as rendeletnek a tartalmát és következményeit, amely a kínai oktatásügy valamennyi szintjét gyökeresen átalakította. Ugyanakkor arról is írt, hogy (egy 1911-es, a közoktatásügyi reformok kidolgozásával foglalkozó bizottság munkájának köszönhetően) végül Kínában mégsem vetették el teljesen a hagyományokat, és „végre is be kellett látniok, hogy a reform teljes felforgatással nem, csakis a hagyományok megbecsülésével, tehát nemzeti alapon lehetséges” (Ágner, 1915, 363. o.). (A cikk e részénél érezhető Ágner „nemzeti” nevelés melletti elkötelezettsége, és a hagyományokat eltörölni kívánó „forradalmárok” iránti ellenszenvé, ami valószínűleg nem csupán Kínáról, hanem az 1918–19-es évek magyarországi jelenségeiről, illetve Ágner azokhoz való hozzáállásáról is szól.)

A kínai nyelvet is ismerő szerző részletesen kifejtette azt, hogy a Kínában beszélt különböző nyelvek miért is jelentik jelentős akadályát az oktatási reformoknak, és hogy milyen erőfeszítések történnek az egységes (pekingi mandarin) nyelv bevezetésére. Megemlítette, hogy bár a leggyakrabban tanított idegen nyelv a 20. század eleji Kínában az angol volt, a németek is sokat tettek saját nyelvük kínai elterjesztése érdekében, és a két idegen nyelvet tanító középiskolákban előfordult még a francia, a japán és az orosz nyelv tanítása (Ágner, 1915, 364. o.).

Gazdag pedagógiai tartalmú írásokat olykor nem kifejezetten nevelési szaklapok hasábjain is fellelhetünk a 20. század eleji Magyarországon. 1928-ban a *Magyar Szemle* című lapban például – pekingi tapasztalataira támaszkodva – Tomcsik József (1928) írt egy cikket, amelyben érintette a kínai nevelésügyet is. Bár az írás saját koráról szólt, találhatunk benne neveléstörténeti vonatkozású gondolatokat is. Az írás egy Csuang Tzuról (= Csuang-ce) szóló példázattal kezdődik, amelynek segítségével a szerző arra világít rá, hogy az ázsiai országban „az egyéni függetlenségnek és a családi érdeknek a köz- és államérek alá való rendelése nagyobb ritkaság, mint más népfajnál” (Tomcsik, 1928, 73. o.), amely kijelentés némileg ellentmond más, az előljáróik iránt óriási tiszteletet mutató és hivatalnokait nagyra tartó „kínai” számos (neveléstörténeti) műben történő bemutatásával. Tomcsik – utalva Domony Péter (1927) korábbi írására

– azt fejtette ki, hogy a kínai hadi események, a folyamatos háborúskodás a térségbe benyomuló, gazdasági hasznot hajszoló európaiak számlájára írható. Elmarasztalóan szólt arról, hogy az európaiak a „fejlettebb kultúra jelszavával” kritizálták a kínai társadalom és gazdaság – többek között a nevelésügy – történetileg kialakult formáit, a konfuciuszi etikát. A nevelés tekintetében Tomcsik összevetést tett a forradalom előtti és utáni kínai jellegzetességeket illetően. A nevelés történeti hagyományairól – számos más korábbi szerzőhöz hasonlóan – azt írta, hogy azok középpontjában a klasszikusok tanulmányozása és értelmezése állt, ami elfojtotta a kritikai készséget (*Tomcsik*, 1928, 75. o.). Érdekes, a magyarországi forrásokban igen ritkán tapasztalható módon utalt a szerző azokra a jelenségekre, amelyek a régi nevelési eszmények és tartalmak új, nyugatiakkal történő gyors felváltásából eredtek. „A kínai klasszikusok töredékes tanulmányozását a mai rendszer szerint csakhamar felváltja az az oktatás, melynek egyedüli célja a modern technikai és természettudományok elsajátítása, valamint a nyugati országok történelmének, irodalmának a megismertetése. Ennek a két ellenkező világnézeti rendszernek átmenetnélküli egymásután következése megoldhatatlan nehézségek elé állítja a fiatal kínait s az idegen is részvétellel kell hogy nézze az ebből származó mindennapos egyéni tragikumot, mely ismeretlen Európában” (*Tomcsik*, 1928, 75. o.). Világosan megfogalmazta, hogy azok a fiatalok, akik gyermekként családjukban a hagyományos kínai értékek szerint nevelkednek, külföldi vagy hazájukban lévő, de külföldiek által irányított iskolákba kerülve néhány év után már nem szeretnék a szüleik életét követni (vö. *Yutang*, 1939/1991). Mint tanulmányában több ponton, ez esetben is összehasonlította a kínai és a japán nevelési fejleményeket: kiemelte, hogy a japánoknál évtizedek alatt zajlott le mindaz, ami Kínában alig pár év alatt, és hogy a japán fiatalok idősebb korukban kerülnek külföldi egyetemekre, mint kínai kortársaik, így jobban képesé átjárni gondolkodásukat az ősi kultúra. Utalt arra is, hogy a 20. század elején Kínában történt kísérlet mind a francia, mind pedig a német oktatási rendszer bevezetésére, de végül 1922-től az angol-amerikai modell lett elterjedt (*Tomcsik*, 1928, 76. o.). Cikke hátralévő részében Tomcsik már csak saját kora kínai nevelés- és egészségügyéről beszélt, jobbára történeti utalások nélkül.

A kínai neveléstörténet megítélésének jellemzői a korszakban

Napjainkban abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy számos kiváló, különböző forrásokon és szempontokon nyugvó, a posztkolonialista látásmódot közvetítő könyv és tanulmány áll rendelkezésre a nem-nyugati népek kultúrájáról. Elemzések sora keletkezett a 20–21. század fordulójától arról is, hogy milyen volt az irodalmi művekben (ld. pl. Edward Said, Christopher Miller, Patrick Brantlinger és mások munkáit), útleírásokban, újságcikkekben, a korabeli gyarmattartók adminisztrációjában (ld. pl.: *Spurr*, 1993), magánleveleiben, naplóiban és egyéb irományaiban megragadható kolonialista retorika. Olyan műveket is szép számmal említhetünk, amelyek a Kínával kapcsolatos egykori nyugati fogalomhasználat, gondolkodásmód, a sinofília és sinofóbia gyökereit, sajátosságait tárják fel (ld. pl.: *Mungello*, 2009; *Pak*, 1974; *Lee*, 1991 stb.). Ezen elemzések alapján kijelenthetjük, hogy a korabeli (a 19. század elejétől a 20. század harmincas-negyvenes éveig keletkezett) hazai sajtócikkekben és pedagógiai szakmunkákban is a 15–16. századtól formálódó, a 18. századtól rögzülő európai és amerikai közelítésmódhoz, sztereotípiákhoz hasonló (gyakran éppen azokból merítő) nézőponttal és információkkal találkozhatunk.

Ezek között az egyik kiemelkedő elem, folytonosan visszatérő gondolat volt a konfucianizmus tanainak lekcisnylése, keresztény tanításokkal való szembeállítás, összehasonlítása, amely összevetésekben a nyugati szakirodalomban túlnyomórészt a kínai

filozófiai rendszer maradt alul. (A fentebb bemutatott magyar források szerzői között Szenczy, Csengery, Nagy Márton, Lubrich Ágost és Fináczy Ernő is ebben a szellemben írt.) Míg a kínai tudományosság évezredek eredményeivel kapcsolatosan itt bemutatott hazai szerzőink esetében kivétel nélkül a kettősség volt jellemző (elismerték a selyem- és porcelánkészítés, ércmegmunkálás, papírkészítés, nyomtatás stb. eredményeit, ugyanakkor hangsúlyozták a kínai tudományok „megmerevedését”, „fejlődés-képtelenségét”), a kínai nyelv és írás vonatkozásában is többen közülük (például Faragó Ödön, Csengery Dénes, Ágner Lajos) elítélően és lekicsinylően írtak. A másik jellegzetesség, amit az európai, köztük a magyar neveléstörténeti munkák szerzői (Csengery Dénes, Bethlen Ödön, Nagy Márton) többnyire kiemeltek, az a leánygyermek megölésének kínai szokása volt. A gyermekkor-történetet szemlélve a források az ókortól kezdve egyértelműen bizonyítják, hogy a gyermekek kitevése vagy megölése minden korszakban és számos kultúrában jelenlévő, elsősorban a népességszám szabályozását szolgáló „eszköz” volt. Miként azt egyik könyvében David Mungello (2009, 134. o.) kifejtette, az európai hittérítők megérkezésekor Kínában is két évezredek története volt ennek, ám akkor, amikor a 16–17. században kontinensünkön inkább a gyermekek kitevése, elhagyása volt jellemző, az ázsiai birodalomban főként a lányok kitevése és vízbe fojtása. A szerző azonban hangsúlyozza, hogy ez korántsem volt mindennél jelen Kínában, és leginkább éhínségek, háborúk idején volt tapasztalható. Ráadásul a buddhista és taoista tanítások elítélték a leány- (gyermek-) gyilkosságot (Mungello, 2009, 134. o.).

Gyakori eleme volt még a neveléstörténeti bemutatásoknak a kínai vizsgarendszer leírása is; a szerzők általában kiemelték annak szigorúságát, merevségét. Hazánkban részletesen írt erről Sámi Lajos, Fináczy Ernő és Ágner Lajos, és a két utóbbi szerző műveiben részletes leírást olvashatunk a kínai nevelésügy tartalmi alapját jelentő legfontosabb régi könyvekről is. Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy – párhuzamban a korabeli nyugati szakirodalom megállapításaival és sztereotípiáival – a magyar neveléstörténeti forrásokban Kína mozdulatlanságának, merevségének, elzárkózásának, modernizációra való képtelenségének hangoztatása, az óriási államalakulat „múmiához”, „kisgyermekhez” hasonlítása volt jellemző a 19. század elejétől a 20. század elejéig. A szerzők a kínai nevelés legfőbb „hibájaként” az egyéniség kibontakoztatásának és a szabadságra nevelésnek a hiányát, a vizsgarendszer merevségét említették, pozitívum-

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy – párhuzamban a korabeli nyugati szakirodalom megállapításaival és sztereotípiáival – a magyar neveléstörténeti forrásokban Kína mozdulatlanságának, merevségének, elzárkózásának, modernizációra való képtelenségének hangoztatása, az óriási államalakulat „múmiához”, „kisgyermekhez” hasonlítása volt jellemző a 19. század elejétől a 20. század elejéig. A szerzők a kínai nevelés legfőbb „hibájaként” az egyéniség kibontakoztatásának és a szabadságra nevelésnek a hiányát, a vizsgarendszer merevségét említették, pozitívumként pedig a kínaiak családcentrikusságát, gyermekszerepetét említették, illetve azt, hogy mennyire megbecsülik ott a tanult embereket, hogy ritka kivételként a világban a műveltség, és nem a származás a társadalmi emelkedés igazi alapja.

ként pedig a kínaiak családcentrikusságát, gyermekszeretetét említették, illetve azt, hogy mennyire megbecsülik ott a tanult embereket, hogy ritka kivételként a világban a műveltség, és nem a származás a társadalmi emelkedés igazi alapja.

Új szemléletmód napjainkban: világméretű perspektíva szükségessége

A 21. század elején szükség van arra, hogy bolygónk gazdasági, politikai, ökológiai, társadalmi és egyéb problémáit ne csupán helyi szinten ismerjük és kezeljük, hanem rendelkezünk az ezeket illető átfogó szemlélettel. Az egyes népeknek, országoknak és kontinenseknek közös erőfeszítéseket is kell tenniük az emberi civilizáció jövője, túlélése érdekében. Szükség van tehát az erők, az ismeretek egyesítésére, és ennek előmozdításához arra is, hogy minél többet tudjunk meg másokról, a másikról. Ez a nevelés múltjának szempontjából is kiemelt fontosságú célkitűzés hozzájárulhat számos probléma világosabb elemzéséhez, amelyek megoldásához több kutató, például a Toynbee nyomain járó, a nevelés történetét tág összefüggéseiben tárgyaló Edward Myers (1963, 3. o.) szerint széles, világméretű perspektíva szükséges. Szerinte a nevelésügy efféle, átfogó áttekintése abból a 20. századi jelenségből adódik, hogy „a nyugati világ hirtelen közvetlenebb és kibogozhatatlanabb kapcsolatban találta magát a világ többi részével, mint korábban bármikor” (Myers, 1963, 3. o.).

Egy ilyen, átfogó és kontinensek felett átívelő szemlélet jegyében íródott egyetemes neveléstörténeti kézikönyv szerkesztői az elmúlt években nagy visszhangot kiváltó művük előszavában azt fogalmazták meg, hogy fentiek miatt napjainkban (is) kiemelt fontosságú az ifjúság nevelése, ám a diákoknak nem elegendő olyan életvezetési tanácsokat átadni, mint „Elj békében másokkal!” vagy „Fogadd el mások kultúráját!”, hanem mindennek az előmozdításához mindennapi, folyamatos építkezés szükséges. A modern szemléletű, glóbusz-szintű neveléstörténet kedvező módon alakíthatja a tudományos szemléletet és a multi-perspektivikus látásmódot, a saját hazánk és más országok népei iránti attitűdöt (Salimova és Dodde, 2000, 12. o.). A valóban egyetemes neveléstörténet művelése ugyanis segít közös szellemi kapcsolódásokat, összekötő kulturális elemeket keresni különböző népek között, rámutatva ugyanakkor az egyediségekre, amelyek mind-mind az emberiség nevelési múltjának, nevelési örökségének a részei. Ebben a munkában pedig kiemelt figyelmet kell szentelni a kínai neveléstörténet forrásokra és szakmunkákra alapozott tanulmányozásának. Ehhez segítséget nyújthatnak azok a művek, amelyek külföldön (az említetteken túl ld. pl.: Reagan, 2005, 101–131. o.; Hayhoe, 1992; Rajagopal, 1996 stb.) és Magyarországon (ld. pl.: Bárdi, 1995; Bognár, 1991, 1992, 1992 [1993!]; Yuen, 2005; Kéri, 1997 stb.) az elmúlt időszakban megjelentek. Nagyon fontos, hogy az ezekben közölt információk bekerüljenek a neveléstörténeti kézikönyvekbe, tankönyvekbe, pedagógiai lexikonokba, magának a neveléstörténet tárgyának az oktatási tartalmai közé, hiszen azok a nem-nyugati kultúrák nevelési múltjának vonatkozásában jelentős módosításra és bővítésre szorulnak.

Irodalomjegyzék

- Ágner Lajos (1904): *A japán szókincs európai elemei*. Budapest.
- Ágner Lajos (1905): *A japánság súlya és törekvése*. Jászberény.
- Ágner Lajos (1906): *Konfucius: Ta-Hio*. Nagy Tudomány. Jászberény.
- Ágner Lajos (1907): *A kínai nevelés*. Vértes Adolf Könyvnyomdája, Jászberény.
- Ágner Lajos (1915): Az új Kína és a köznevelés kérdése. *Magyar Pedagógia*, 15. 361–364.
- Ágner Lajos (1937, szerk.): *Száz kínai vers*. Budapest.
- Bárdi László (1995): Kína közoktatási rendszere. *Kelet-Magyarországi Pedagógiai Szemle*, 2. 2. sz. 87–112.
- Bárdi László (2007): *Kína: a letűnt istenek birodalma*. Alexandra, Budapest.
- Bethlen Ödön (1868): Eredeti levelek Chinából 1–2. *Vasárnapi Ujság*, 15. 49. sz. (december 6.) 591.; 15. 50. sz. (december 13.) 607.
- Biographical Dictionary of Chinese Christianity*. 2015. 01. 26-i megtekintés, <http://www.bdconline.net/en/stories/m/martin-william-alexander-parsons.php>
- Bognár László (1992): *Az ókori Kelet nevelése*. OKI, Budapest.
- Bognár László (1991): Az ókori Kína nevelése: A tökéletes ember, a „csün-ce” képzése. *Új Pedagógiai Szemle*, 41. 9. sz. 56–65.
- Bognár László (1992a): *Az ókori Kelet nevelése. Kína, Babiloni-asszír, Egyiptom, Ózsidó, India*. Országos Közoktatási Intézet, Budapest.
- Bognár László (1992b [1993!]): Gondolatok az ókori kelet neveléséről. *Tanárképzés és tudomány*, 35–40.
- Bryan, W. J. (1907): *Letters to a Chinese official being a western view on eastern civilization*. Harper & Brothers, London – New York. A mű alábbi kiadásának digitális változata is létezik: McClure, Phillips & Co., New York, 1907. 2015. 02. 28-i megtekintés, <http://www.archive.org/stream/letterstochinese00bry-aufft>
- Burton, M. E. (1911): *The Education of Women in China*. Fleming H. Revell, New York.
- Callery, J.-G.-P.-M.-M. (1842): *Dictionnaire encyclopédique de la langue chinoise. Avertissement et spécimen*. Typographie Firmin-Didot frères, Paris.
- Callery, J.-G.-P.-M.-M. és Melchior, Y. (1853): *Insurrection en Chine, depuis son origine jusqu'à la prise de Nankin*. A mű angol kiadása: uők (1853): *History of Insurrection in China: With Notices of the Christianity, Creed, and Proclamations of the Insurgents*. Smith, Elder & Co., London.
- Christian Education in China: The Report of the China Educational Commission of 1921–1922*. (1922) Commercial Press, Shanghai.
- Csengery Antal (1858): Képek az emberi művelődés történetéből. I. Realizmus és idealizmus. *Budapesti Szemle*, III. 3–57. o.
- Domony Péter (1927): A kínai birodalom bomlása. *Magyar Szemle*, 4. sz. 358–365.
- Edkins, J. (1871): The nine Categories of the Hung-Fan. In: *China's place in Philology: an attempt to show that the languages of Europe and Asia have a common origine*. Trübner & Co., London. 15–16.
- Elman, B. A. (é. n.): *Classical historiography for Chinese History*. 2015. 01. 06-i megtekintés, <http://www.princeton.edu/chinese-historiography/>
- Édouard, B. (1845): *Essai sur l'histoire de l'instruction publique en Chine*. I. Paris. (A mű megjelenésének éve 1847, teljes címe: *Essai sur l'histoire de l'instruction publique en Chine et de la corporation des Lettrés depuis des anciens temps jusqu'à nos jours*.)
- Faragó Ödön (1882a): Egy magyar ember Kínáról. *Vasárnapi Ujság*, 21. 47. sz. 742–746.
- Faragó Ödön (1882b): Első napjaim a Mennyei Birodalomban. *Vasárnapi Ujság*, 21. 47. sz. 746–747.
- Ferenczyné Wendelin Lidia (1959, szerk.): *Kínai-magyar bibliográfia*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest.
- Ferenczy Mária (1991): Stein Aurél és a Kína-kutatás. *Földrajzi Múzeumi Tanulmányok*, 9. 27–31.
- Fináczy Ernő (1906): *Az ókori nevelés története*. Hornyánszky Viktor Könyvkiadóhivatala, Budapest.
- Franke, H. (1960): *Zur Biographie von Johann Heinrich Plath*. Verl. d. Bayer. Akademie d. Wissenschaften.
- Gans, E. (1824–1835): *Das Erbrecht in Weltgeschichtlicher Entwicklung*. I–IV. Berlin–Stuttgart.
- Garamszegi Lubrich Ágost (1874): *A nevelés történelme*. I–III. Budapest.
- Gernet, J. (1981): Kína hétköznapijai a mongol hódítás előestéjén. 1250–1276. Gondolat, Budapest.
- Gernet, J. (2001): *A kínai civilizáció története*. Osiris, Budapest.
- Grube, W. (1902): *Geschichte der chinesischen Literatur*. Leipzig.
- Gumprecht, T. E. (1854): Die neueste chinesische Geschichte und Geographie fremder Länder. *Zeitschrift für allgemeine Erdkunde*, III. I. 19–31. (Berlin) 2015. 01. 31-i megtekintés, <http://www.digizeitschrift>

- ten.de/dms/img/?PPN=PPN391365622_1854_0003 &DMDID=dmdlog4
- Gützlaff, K. F. A. (1834): *A Sketch of Chinese History, Ancient and Modern*. London.
- Gützlaff, K. F. A. (1874): *Geschichte des chinesischen Reichs von den ältesten Zeiten bis zum Frieden von Nanking*. Neumann, Stuttgart.
- Hayhoe, R. (1992): Modernization without Westernization: Assessing the Chinese Educational Experience. In: Armove, R. F., Altbach, Ph. G. és Kelly, G. P. (szerk.): *Emergent issues in Education. Comparative Perspectives*. State University of New York Press, Albany. 75–91.
- Hegedüs (1855a): A nagy világ népei V. A csinek birodalma. *Vasárnapi Ujság*, 2. 47. sz. (november 25.) 375–377.
- Hegedüs (1855b): A nagy világ népei VI. A csinek. *Vasárnapi Ujság*, 2. 50. sz. (december 16.)
- Hegedüs (1855c): A nagy világ népei VII. A csin földmivélés, selyemtenyészés, porcellángyártás, porcellánatorony. *Vasárnapi Ujság*, 2. 52. sz. (december 30.)
- Herrick, G. F. és Herrick, J. O. (2003): *Life of William Jennings Bryan*. Kessinger Publishing.
- Histoire de la traduction en Occident. France, Grande-Bretagne, Allemagne, Russie, Pays-Bas*. (1991) Bibliothèque de linguistique, Duculot, Paris – Louvain-la-Neuve.
- Horváth Jenő (1939): *Kína első misszionáriusnője: Kunst Irén*. Egyház és Misszió Kiadása, Kolozsvár.
- Inotai András és Juhász Ottó (2009): *A változó Kína*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Ka Wai Fan (2003): Review of Japanese Web sites for Chinese history. *Electronic Library, The*, 21. 6. sz. 587–590. DOI: [10.1108/02640470310509144](https://doi.org/10.1108/02640470310509144)
- Ka Wai Fan (é. n.): *Searching for Chinese history journals online*. <http://www.moyak.com/papers/chinese-history-journals.pdf> DOI: [10.1108/02640470510631317](https://doi.org/10.1108/02640470510631317)
- Kemp, E. L. (1906): *History of Education*. Lippincott Company, Philadelphia.
- Kéri Katalin (1997, szerk.): *Távoli tájak, ismeretlen gyerekek*. Szemelvénygyűjtemény. JPTE, Pécs.
- Lanxin, Zh. és Xiaodong, F. (2000): *China*. In: Salimova, K. és Dodde, N. L. (szerk.): *International handbook on history of education*. Orbita, Moscow. 64–93.
- Laurie, S. S. (1900): *Historical survey of pre-Christian education*. London. 2015. 02. 28-i megtekintés, <http://www.archive.org/details/historicalsurvey00lauroft>
- Le Petit, Ch. F. P. (1836): *Sittengallerie der Nationen. Das Buch der Völker in Bildern und Vignetten*. Hoff, Mannheim. A kötet digitális változata olvasható a books.google.com gyűjteményében, 2015. 01. 30-i megtekintés.
- Lee, Th. H. C. (1991): *China and Europe. Images and Influences in Sixteenth to Eighteenth Centuries*. The Chinese University of Hong Kong.
- Legge, J. (1879, ford.): *The Sacred Books of China. 1. The texts of Confucianism*. Oxford University Press, Oxford.
- Lewis, I. B. (1919): *The Education of Girls in China*. Teachers College, Columbia University, New York.
- Lirui, M. és Guanqun, Sh. (1989): *General History of Chinese Education*. I–VI. Shandong Education Press.
- Lóczi Lóczy Lajos (1886): *A Khinai birodalom természeti viszonyainak és országainak leírása*. K. M. Természettudományi Társulat, Budapest. 5. 2. k. XXVI.
- Lóczy Lajos (1901): *A mennyei birodalom története*. Lampel Róbert kiadása, Budapest.
- Mackay, Baron von (1914): *China. Die Republik der Mitte*. Cotta, Berlin–Stuttgart.
- Martin, W. A. P. (1897): *Cycle of Cathay, or, China, south and north. With personal reminiscences*. Oliphant, Anderson & Ferrier, Edinburgh. DOI: [10.2307/1833411](https://doi.org/10.2307/1833411)
- Martin, W. A. P. (1906): *Awakening of China*. Peking. Digitális változata megtalálható a books.google.com oldalon, 2015. 01. 26-i megtekintés.
- Matura Tamás (é. n.): *A hazai modern Kína-kutatás eredményei*. 2015. 02. 05-i megtekintés, http://www.grotius.hu/doc/pub/OFTEMU/2010_67_matura_tamas_recenzio.pdf
- Mohr Richárd (2008): *Magyar–kínai kapcsolatok*. Rövidített változat. Eastinfo Magyarország – Kína, Budapest – Peking.
- Mungello, D. E. (2009): *The great encounter of China and the West, 1500–1800*. Rowman & Littlefield Publishers, Inc., Lanham, Maryland – Plymouth, UK. (3. kiadás)
- Myers, E. D. (1963): *Education in the Perspective of History*. Longmans, London. (2. kiadás)
- Nagy Márton (1864): *A keleti nevelészet*. Eggenberger Ferdinánd M. Akad. Könyvtárusnál, Pest.
- Nagy Márton (1868): *A gyermek fokozatos fejlődése*. Pest.
- Mészáros István (é. n.): Nagy Márton. In: *Kislexikon*. 2015. 01. 31-i megtekintés, http://www.kislexikon.hu/nagy_marton.html
- Neumann, C. F. (1836, ford.): *[Zhong-guo Xuetang.] Lehrsaal des Mittelrechtes. Enthaltend die Encyclopädie der chinesischen Jugend und das Buch des ewigen Geistes und der ewigen Materie. Zum erstenmal in Deutschland herausgegeben, übersetzt und erläutert*. Wolff, München.

- Pak, H. B. (1974): *China and West. Myths and Realities in History*. E. J. Brill, Leiden.
- Pallas Nagy Lexikona (é. n.) Budapest.
- Parker, F. (1986): *History of Chinese Education and Culture: Annotated Bibliography*.
- Pauthier, J.-P. G. (1837, ford.): *Le Ta Hio ou La Grande Étude, ouvrage de Khoung-Fou-Tseu (Confucius) et de son disciple Thseng-Tseu*. Traduit en latin et en français. Publié la première fois en 1837. (A mű újrakiadása: 1993.)
- Pauthier, J.-P. G. (1839): *Chine ou Description historique, géographique et littéraire de ce vaste empire, d'après les documents chinois*. Paris.
- Pauthier, J.-P. G. (1846): *Confucius et Mencius. Les Quatre livres de philosophie morale et politique de la Chine*. Traduits du chinois. Paris.
- Pauthier, J.-P. G. (1867): *Dictionnaire étymologique chinois-annamite, latin-français*. Paris.
- Peake, C. H. (1932): *Nationalism and Education in Modern China*. Columbia University Press, New York.
- Plaenckner, R. von (1875, ford.): *Confucius und Tseng-Tseu. Tâ-Hieo, die erhabene Wissenschaft*. Brockhaus, Leipzig.
- Plath, J. H. (1862–1864): *Die Religion und der Cultus der alten Chinesen*. I–II. München.
- Plath, J. H. (1867–74.): *Confucius und Sein Schüler Leben und Lehren*. I–IV. Verlag der k. Akademie, München. 2015. 01. 27-i megtekintés, http://www.archive.org/details/MN40090ucmf_1
- Rajagopal, P. (1996): Chinese Mathematics and the West. In: Hayhoe, R. és Pan, J. (szerk.): *East-West Dialogue in Knowledge and Higher Education*. An East Gate Book, E. Sharpe, Armonk, New York – London. 26–43.
- Reagan, T. (2005): *Non-Western Educational Traditions. Indigenous Approaches to Educational Thought and Practice*. Lawrence Erlbaum Associates, Publishers, Mahwah, New Jersey – London. (3., bővített kiadás)
- Richard, T. (1903): *The New Education in China. Contemporary Review*.
- Welsh Biography Online*. (é. n.) 2015. 02. 28-i megtekintés, <http://yba.llgc.org.uk/en/s-RICH-TIM-1845.html>
- Richard, T. (1916): *Forty-five years in China*. Frederick A. Stokes Company, New York. 2015. 02. 28-i megtekintés, <http://www.archive.org/stream/fourtyfiveyears00richuoft>
- Rosny, L. de (ford.) és Confucius (1889): *Hiao-King ou Le livre sacré de la piété filial. Publiée en chinois avec une traduction française et un commentaire perpétuel, emprunté aux sources originales*. Maisonneuve et Ch. Leclerc, Paris.
- S.[ámi] L.[ajos] (1873): Kínai tanulók vizsgálja. *Vasárnapi Ujság*, 492.
- Salát Gergely (2009): Kína-kutatás és kínainyelv-oktatás Magyarországon. Előadás: *A magyar-kínai kapcsolatok 60 éve* című konferencia, Budapest, 2009. október 3.
- Salimova, K. és Dodde, N. L. (2000): *International handbook on history of education*. Orbita, Moscow.
- Schmid, K. A. (1884): *Geschichte der Erziehung*. I. Stuttgart.
- Spurr, D. (1993): *The Rhetoric of Empire. Colonial Discourse in Journalism, Travel Writing, and Imperial Administration*. Duke University Press, Durham & London. DOI: [10.1215/9780822398646](https://doi.org/10.1215/9780822398646)
- Stanislas, J. H. G. (1873, ford.): *San-Tseu-King: Le Livre De Phrases De Trois Mots - En Chinois Et En Français, Suive D'Un Grand Commentaire. Traduit Du Chinois Et D'Un Petit Dictionnaire Chinois-Français – Du San Tseu-King Et Du Livre Des Mille Mots*. Geneva.
- Stein Aurél (1934): *Ősi ösvényeken Ázsiában. Három kutató utam Ázsia szívében és Kína északnyugati tájain*. MTA, Budapest.
- Szenczy Imre (1838): China balgatagsága. *Tudománytár*, 138. új folyam, 2. 4. k. 35–47.
- Szinnyei József (1903): *Magyar írók élete és munkái*. IX. Hornyánszky, Budapest. 2015. 01. 31-i megtekintés, <http://mek.niif.hu/03600/03630/html/n/n17413.htm>
- Tiekuan, J. (1995): *Chronicle of Educational events of the People's Republic of China*. I–III. Shandong Education Press.
- Tomcsik József (1928): Nevelés és egészségügy a mai Kínában. *Magyar Szemle*, szeptember IV. k. 1. 13. sz., szeptember. 73–78.
- Tőkei Ferenc (1983): *A kínai filozófia. Ókor*. I–III. Akadémiai, Budapest.
- Utunk Keletről a mai hazába. A hazai orientalisztika születése és eredményei*. (é. n.) 2015. 02. 05-i megtekintés, <http://www.terebess.hu/keletkultinfo/utunk-haza.html>
- Vasziljev, L. Sz. (1977): *Kultuszok, vallások és hagyományok Kínában*. Gondolat, Budapest.
- Vámbéry Ármin (1901): Európa viszonya Kínához és az iszlám világhoz. *Budapesti Szemle*, CV. kötet. 1–27.
- Vay A. Péter (1904): Khina és Japán a XX. század küszöbén. *Budapesti Szemle*, december, 336. sz. 321–360.
- Vay Péter gróf (1906): *Kelet császárai és császárságai*. Franklin Társulat, Budapest.
- Voltaire (1755): *L'Orphelin de la Chine*. Paris.

Western Books on China published up to 1850. (1987) On microfiche. Bamboo Publishing Ltd., London.

William Alexander Parsons Martin (1827–1916) amerikai presbitériánus misszionárius volt. Fő műve a *Cycle of Cathay* (Martin, 1897)

Wuttke, A. C. F. (1852–1853): *Geschichte des Heidenthums in beziehung auf religion, wissen, kunst, sittlichkeit, und staatsleben*. I: *Die ersten Stufen der Geschichte der Menschheit. Entwicklungsgeschichte der wilden Völker; so wie der Hunnen, der Mongolen, des Mittelalters, der Mexikaner und der Peruaner*. II: *Das Geistesleben der Chinesen, Japaner und Indier*.

Breslau. A mű második kötetének fotózott, szabadon hozzáférhető változata megtalálható a books.google.com gyűjteményében, 2015. 01. 30-i megtekintés.

Yuen, Sh. (2005): *A hatékony gyermeknevelés három erénye: Konfuciusz intelmei emberségről, bölcsességről és bátorságról*. Libruna, Budapest.

Yutang, L. (1939): *Mi, kínaiak*. Révai Könyvkiadó, Budapest. = uaz (1991) Gondolat Kiadó, Budapest.

Zottoli, A. P. (1879): *Cursus litteraturae sinicae*. Chang-Hai [Sangháj]. 2015. 01. 26-i megtekintés, <http://www.slu.edu/colleges/AS/languages/classical/latin/tchmat/pedagogy/latinitas/kung/k-title.htm>

Jegyzetek

¹ Eredményeikről ld. pl. az alábbi bibliográfiák összefoglalásokat: *Ferenczyné Wendelin*, 1959, illetve a Ferenczy Mária által összeállított, Vasziljev (1977, 360–361. o.) művéhez csatolt válogatott bibliográfia stb.

² A könyvről készült recenziók közül ld.: *Matura*, é. n.

³ Az 1850 előtt Kínáról kiadott művek jegyzékét ld.: *Western Books...*, 1987.

⁴ A fordítások történetéről országonkénti bontásban ld.: *Histoire de la traduction...*, 1991.

⁵ A mű fotózott, szabadon hozzáférhető változata megtalálható a books.google.com gyűjteményében, 2015. 01. 30-i megtekintés.

⁶ Le Petit (1836, 40. o.) Kínáról szóló fejezetének címe: *China Ehorheit*.

⁷ Csengery Antal (1822–1880) jogtudós, politikus, publicista, az MTA tagja volt. Számos cikk és könyv szerzője, más lapok mellett 1857 és 1869 között a *Budapesti Szemle* szerkesztőjeként tevékenykedett.

⁸ Adolf Carl Friedrich Wuttke (1819–1870) német evangélikus teológus, író és politikus volt.

⁹ Karl Friedrich August Gützlaff (1803–1851) német misszionárius volt.

¹⁰ Csengery tanulmányában csak Gützlaff nevét adta meg, műve címét nem. A szerző két történelmi műve (*Gützlaff*, 1834 [német változat: 1847], 1874) közül Csengery 1858-ban nyilvánvalóan csak az elsőt ismerhette, valószínűleg arra utalhatott cikkében.

¹¹ Ehhez forrásként Gumprecht (1854) tanulmányát használta. Megjegyzés: Csengery csak a szerző vezetéknevét és a folyóirat címét jelölte tanulmányában, az eredeti írás címét nem.

¹² Nagy Márton (1804–1873) piarista tanár, a bölcsészettudomány doktora 1844-ben lett az Akadémia levelező tagja. Az életrajzi lexikonok szerint számos pedagógiai és bölcsészeti tárgyú művet írt, ezek között található a neveléstörténeti tanulmányait. A Szinnyei József-féle összefoglalás szerint írt egy

könyvet is *A nevelészet története* címmel, ám ez kéziratban maradt (ld. *Szinnyei*, 1903).

¹³ Jellemző részlet ebben a leírásában az a szóhasználat, amely a magyar nyelvben ma is gyakori: Nagy Márton maga is csak a fiúk megnevezésére használta a „gyermek” kifejezést.

¹⁴ Mészáros István (é. n.) szerint Nagy Márton egy, az MTA-n felolvasott előadásában „a gyermektanulmányt elővételezve felvázolta a gyermek testi és értelmi fejlődésének menetét, sok apró megfigyelését elemezte”. 1868-ban jelent meg ennek nyomán Pesten a szerző *A gyermek fokozatos fejlődése* című műve.

¹⁵ Az Ágner által meghivatkozott szerző, Joseph Edkins (1823–1905) kora egyik kiemelkedő Kína-kutatója volt.

¹⁶ William Alexander Parsons Martin (1827–1916) amerikai presbitériánus misszionárius volt. Fő műve a *Cycle of Cathay* (Martin, 1897), amelyben az amerikai olvasóknak mutatta be Kínát, illetve a szintén több kiadást megért *Awakening of China* (Martin, 1906). Martin életéről ld.: *Biographical...*, é. n. Megjegyzés: A vezetékneve szövegközi előfordulásán kívül Ágner irodalomjegyzékében a szerző egyetlen művét sem említi.

¹⁷ Ágner Lajos helytelenül utal arra, hogy ez a leírás a mű XV. oldalán található, mert ott az *Introductory* című fejezet szerepel. A mű szabadon letölthető, elektronikus változatát ld.: 2015. 01. 26-i megtekintés, <http://www.archive.org/details/chinasplaceinp-hi00edkirich>

¹⁸ Ágner (1907, 15. o.) könyvének szövegében két betűhíbbával – Nauman-ként – szerepel Carl Friedrich Neumann (1798–1870) neve. A német orientalista és történész életútjáról l. pl.: 2015. 01. 26-i megtekintés, <http://www.jewishencyclopedia.com/view.jsp?letter=N&artid=216>

¹⁹ Angelo P. Zottoli (1826–1902) jezsuita atya sokat tett a kínai szövegek latinra való átültetéséért a 19. században. *Cursus litteraturae sinicae* című munkája (Zottoli, 1879) digitális változatát ld.: 2015. 01.

26-i megtekintés, <http://www.slu.edu/colleges/AS/languages/classical/latin/tchmat/pedagogy/latinitas/kung/k-title.htm>

²⁰ A kötet címét *Hsziao-king*ként is említik. Ld. p. a következő jegyzet alatt!

²¹ A könyvsorozat 50 kötete 1871 és 1910 között jelent meg az Oxford University Press kiadásban. A sorozat szerkesztője és több szöveg fordítója az orientalista F. Max Müller volt. A kötetek közül 44 – köztük az Ágner Lajos által ismert és idézett, a *Hsziao-kinget* is tartalmazó 3. kötet – megtalálható digitális formában az alábbi honlapon: 2015. 01. 26-i megtekintés, <http://www.sacred-texts.com/sbe/index.htm#sbtetab>. Az 50 kötetet reprint kiadásban kiadta az indiai Motilal Banarsidass Kiadó.

²² Léon de Rosny (1837–1916) neves francia orientalista volt.

²³ Johann Heinrich Plath (1802-1874) kora neves német Kína-kutatója volt. Részletes életrajzát az alábbi könyvben olvashatjuk: Franke, Herbert: *Zur Biographie von Johann Heinrich Plath*. Verl. d. Bayer. Akademie d. Wissenschaften, 1960. Plath egyik legkiemelkedőbb munkája a *Confucius und Sein Schüler Leben und Lehren 1-4*. Verlag der k. Akademie, München, 1867-74. A mű digitális változatát l. az alábbi oldalon: http://www.archive.org/details/MN40090ucmf_1 (A letöltés időpontja: 2015.01.27.)

²⁴ Ágner *Chung-Yung*ként közli a címet.

²⁵ Ágner ennél a műnél is a fentebb már idézett Legge és Zottoli szövegfordításaira hivatkozott. Kiegészítésként jelezzük, hogy a 19. század végén a műnek létezett más európai kiadása is: *Stanislas*, 1873. Stanislas neves francia orientalista volt, aki 1797–1873 között élt. Ld. 2015. 02. 27-i megtekintés, http://encyclopedia.jrank.org/JEE_JUN/JULIEN_STANISLAS_1797_1873_.html

²⁶ Ágner műve e pontján a francia Jean-Pierre Guillaume Pauthier (1801–1873) idézi, aki franciára fordította a művet (*Pauthier*, 1837; újrakiadása: 1993). Pauthier neves francia sinológus, további fontos

művei: *Pauthier*, 1839, 1846, 1867. Megjegyzés: A vezetékneve szövegközi előfordulásán kívül Ágner irodalomjegyzékében a szerző egyetlen művét sem említi.

²⁷ Ágner Lajos egy későbbi művében (*Ágner*, 1937) ugyanezt a műcímet az alábbi magyar fordítással közli: *A népek kormányzásáról*. A *Pallas Nagy Lexikona* (*Khinai nyelv és irodalom* címszó, *Pallas...*, é. n.) *A nagy tan v. művészet a népek kormányzásáról* címet közölte a *Ta-Hio* fordításaként. Újabb fordításban magyarul *A Nagy Tanítás* szókapcsolattal szerepel (*Tőkei*, 1983).

²⁸ Timothy Richard (1845–1919) walesi származású baptista misszionárius jelentős időt, 45 évet töltött Kínában, és több művet is írt az ottani kultúráról. Életről ld.: *Richard, Timothy*. In: *Welsh Biography...*, 2015. 02. 28-i megtekintés, <http://yba.llgc.org.uk/en/s-RICH-TIM-1845.html> Egyik fő műve (*Richard*, 1916) digitális változatban is olvasható: 2015. 02. 28-i megtekintés, <http://www.archive.org/stream/fourtyfiveyears00richuoft>

²⁹ Joseph-Gaëtan-Pierre-Maxime-Marie Callery (1810–1862) francia születésű misszionárius, sinológus volt. Legtöbbet idézett művei: *Callery*, 1842; *Callery és Melchior*, 1853. A vezetékneve szövegközi előfordulásán kívül azonban Ágner irodalomjegyzékében a szerző egyetlen művét sem említi.

³⁰ A vezetékneve szövegközi előfordulásán kívül Ágner irodalomjegyzékében a szerző egyetlen műve sem került említésre.

³¹ Velics Antal (1855–1915) orvos, orientalista volt, arab, török és héber nyelvismerettel rendelkezett. Ágner könyve 57. oldalán „jeles kinológus”-nak nevezte. A vezetékneve szövegközi előfordulásán kívül Ágner irodalomjegyzékében a szerző egyetlen művét sem említi.

³² Az, hogy Konfuciusz „szókratészi módszerrel” tanított, természetesen kronológiailag nem helytálló kijelentés, hiszen míg ő Kr. e. 551–479 között élt, Szókratész Kr. e. 470–399 között.